

«Кутты білік» дастаны түркі тилиндегі жазба әдебиет әлі бай тәжірибе жинай коймаған дәуірде жазылды. Әрине, бұл кезде Жүсіп Баласағұнға өз шығармасын араб яки парсы тилинде жазу әлдеқайда жеңіл болар еді. Өйткені осы кезде араб-парсы тилиндегі Шығыстың классикалық әдебиеті мейілінше дамып, көркем образдар жасаудың ғажайып үлгілерін көрсетіп жатты. Оның үстіне, «Кутты біліктің» авторы араб және парсы тилдерін ғана емес, бұл тилдерде жазылған поэзиялық, прозалық туындыларымен жан-жақты таныс болды. Алайда, Жүсіп Баласағұн араб-парсы поэзиясының дәстүрін бас тартты. Ол өзінің ана тилинде, яғни түркі тилинде күрделі, көркем шығарма жазып, өзінше тың соқпақ жол салып, жаңа дәстүр тудырды» - деп жазады ғалым.

Түркітанушы ғалым Жүсіп Баласағұнның түркі тилинде күрделі көркем шығарма жазып, жаңа дәстүрдің негізін қалаған ғұлама екендігін айту арқылы, бүгінгі зиялы қауымға үлкен ой тастап отыр. «Кутты білік» авторының сол дәуірде кең тараған тилдерден, «араб-парсы поэзиясының дәстүрін бас тартқандығын» атап көрсетеді. Оның араб, парсы тилдерін жетік біле тұрып, шығармаларын өз ана тилинде жазған тың бастамасын үлгі етеді. Әрине, қазіргі қазақ поэзиясы негізін өз тилимізде жазылып, дамып жатқандығы орынды. Ал мемлекеттік мәртебеге ие қазақ тилинің бүгінгі ғылымның көптеген салаларындағы қолданыс жағдайы мез емес. Бірқатар қоғамдық ғылымдарда болмаса, жаратылыстану мен техника ғылымдары саласында қазақша жазылатын ғылыми зерттеулер, диссертациялардың үлес салмағы өте төмен. Бұл салаларда өзге тилден бас тартып, өз тилиміздің өрісін кеңейтетін Баласағұндай ғұлама бабаларымыздың дәстүрін жалғастыратын ғалымдар қатары көп болмай отыр.

Жоғарыда келтірілген деректердің Н.Келімбетов түркі тилиндегі әдеби жәдігерліктерді зерттеу кезінде салыстыру арқылы үнемі олардың тилдік ерекшеліктерін айқындап отыратынын көрсетеді. Ондай салыстырулар негізінде жасалған тұжырымдарды ғалымның әр жәдігерлік жөнінде жазғандарынан кездестіруге болады. Мәселен, зерттеуші «Ақиқат сыйы» шығармасының тил туралы былай деп жазады:

«Ақиқат сыйы» дастанының тилин өзінен екі жүз жылдай бұрын жазылған «Кутты білік» тилимен салыстырғанда кейбір ерекшеліктері бар. Әсіресе, «Ақиқат сыйының» лексикасы мен грамматикасында архаизм элементтері басым. Әйтседе ақын архаизмді стилистік норма ретінде емес, яғни дастанды көркемдеу үшін емес, қайта көне түркі тилинің сол кез үшін әрі түсінікті, әрі ажарлы сөздері арқылы өз ойын түркітілдес тайпаларға анығырақ етіп жеткізу үшін пайдаланған. Бүгінгі оқушыға архаизм болып көрінетін кейбір лексикалық элементтер Ахмет Йүгінеки заманында енді ғана әдеби тилдің нормасына айналып келе жатқан сөздер екенін ұмытпағанымыз жөн».

Ғалым осы бір тұжырымы арқылы түркі тилин әр дәуірдегі сипатын, сөздік құрамы мен оның сол кезеңдергі даму, қалыптасу жай-күйін да мол хабардар екендігін анық аңғартады. Әйтпесе, бүгінгі тилдегі архаизм сөздердің Ахмет Йүгінеки заманында енді ғана әдеби тилдің нормасына айналып келе жатқан жаңа сөздер болғанын сенімді түрде жазбаған болар еді.

Ол қаламгер ретінде де өзінің басқа көркем шығармаларында да жалпыадамзаттық құндылықтарды әңгімеге арқау ете отырып, тилмен бірге өзіміздің ұлттық дәстүрлерімізді сақтап-бағалауға шақырды. Ғалым-жазушы ана тилиміздің бүгінгі көкейкесті мәселелерін де қоғам алдына шығарып, өзінің азаматтық толғамды ой-пікірлерін ашық айтты. Мемлекеттік тилдің түрлі мәселелерін тәуелсіздік тұсында да қаламына арқау етті. Оның мұндай азаматтық ұстанымының негізі берік әрі тереңнен бастау алып жатқанын жазған еңбектерінен анық аңғаруға болады. Әдебиетіміз бен тилиміздің сан ғасырлық даму тарихын, өзіндік ерекшеліктерін, тилдің қоғамдағы, ұлт өміріндегі алатын орнын, танымдық сипатын ғылыми тұрғыдан зерделеп, іргелі зерттеулер жүргізген ғалымның, ұлт зиялысының пайымы басқаша болуы да мүмкін емес еді. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктерін зерттеуге саналы ғұмырын арнаған ғалым түркілік рухты бойына сіңіріп, тил қасиетін терең сезінумен бірге, оның бірнеше ғасырлық даму барысындағы сабақтастық сырын әдеби-тилдік талдаулары негізінде жасалған ғылыми тұжырымдары арқылы аша білді.

*Садықбек кызы Жайнагул
И.Арабаев атын. КМУ*

ТАШЫМ БАЙЖИЕВДИН «МАНАС» ЭПОСУНА КАРАТА КӨЗ КАРАШТАРЫ

Өткен қылымдың 40-жылдарының башынан баштап эле улуу «Манас» эпосу Ташым Байжиевдин адабий-илимий изилдөөчүлүк кызыкчылыктарынын объектиси боло баштаган. Мындай жагдай Ташым Байжиевдин «Тил, адабият жана тарых илим-изилдөө» институтунда фольклорду изилдөөгө тийиш болгон илимий секторго жетекчи бо-

луп ишке киришкени менен тыгыз байланыштуу десек болот. Бирок айта кете турган нерсе, калемгердин «Манаска» кызыгып калышын жалаң гана анын кызмат милдетине такап коюуга да болбос эле. Т.Байжиев өзү 1949-жылы З.Бектенов менен авторлош болуп жазган 8-класс үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китебинде манасчы Чоюке Өмүр уулу

(1880-1925) жөнүндө мындайча жазат: «Чоюке «Манасты» 20 жашка чыкканда айта баштап, трилогияны бүт айта билген. Ал айрыкча Бакайдын аңгемесин айтканда, уккан эл ыйлап жиберчү» (З.Бектенов, Т.Байжиев. Кыргыз адабияты, экинчи басылышы. – Бишкек, «Мектеп», 1993, 150-бет). Чоюке дүйнөдөн кайтканда манасчынын кичи жердеши Ташым Байжиев 16 жашта болгон. Бул экөө тең көлдүн Түп аймагынан болгондуктан, өспүрүм кезинде Ташым Чоюкени көргөн жана манасын уккан. Өз көзү менен көргөнү үчүн «эл ыйлап жиберчү» деп күбө болгон киши катары жазып жатат. Т.Байжиевдин «Манаска» кызыгуусун алгач манасчы Чоюке ойготкон дешке негиз бар. Ар бир кыргыз баласы Манас менен жашаган сыяктуу Т.Байжиевдин жан дүйнөсүндө жана айыл эсинде да элдик эпос мурдатан эле жашап келген.

1940-жылы «Советтик Кыргызстан» журналына жарыяланган Т.Байжиевдин «Манас» аттуу макаласын Манастаануу илиминин башатында турган олуттуу эмгек деп эсептейбиз. Албетте, мындан мурда Ч.Валиханов, В.Радлов сыяктуу окумуштуулар XIX кылымда эпос жөнүндө өздөрүнүн эмгектерин жазышкандыгы белгилүү. Бирок XX кылымда 40-жылга чейин «Манас» жөнүндө кыргыз автору тарабынан кыргыз тилинде жазылып, басма бетине жарыяланган улуу эпопея тууралуу илимий нуктагы эмгек жокко эсе эле (К.Тыныстановдун 30-жылдарда жасалган белгилүү докладдын эсепке албаганда). Мына ошондуктан Т.Байжиевдин жогорудагы илимий макаласын кыргыз манастаануусунун алгачкы карлыгачы десек жаңылышпас элек.

Т.Байжиев макаласынын башында эле «Манасты» көлөмү жагынан башка өлкөлөрдүн эпосторун алдына чыгарбас, бүткүл дүйнөлүк маанидеги чыгарма катары жогору баа берген. Азыр мындай ой коомчулукка көнүмүш катары угулат. Бирок өткөн кылымдын 40-жылындагы ушинтип жазуу, эпосту ушинтип баалоо өзүнчө жаңылык болгон.

Ошондой эле, Т.Байжиев «Манасты» кыялдан чыгарылган кандайдыр бир легенда катарында эмес, кыргыз элинин башынан өткөрүлгөн социалдык тарыхынын бир кезде туш болгон трагедиясынын жана жеңиштеринин негизинде жаралган, тарыхый чындыкты көркөм баяндаган эпос катары чечмелеген. Ушуну менен катар эле, окумуштуу бул макаласында эпостун жаралыш дооруна байланышкан гипотезасын да сунуш кылып, мындайча жазат:

«Поэмада кыргыздар Манастын жетекчилиги менен күн чыгыштын күчтүү чоң мамлекеттерине — Кытай, калмактарга чабуул жасайт. Бул мамлекеттин борбор шаары Бээжиндин алыстыгы поэма боюнча 90 күндүк, кээде 40 күндүк, кээде 6 күндүк жол болуп айтылат. Кыргыз элинин башынан бул өңдүү чоң согуш, жениш өткөндүгү, кыргыздар эбегейсиз чоң уйгур кандыгын чаап, анын борбор шаары — Бей-Пинди каратып алганы тарыхта бар. Поэмадагы айтылган Манастын казаттары жана жеңиши, колунда өкмөтү, күчтүү аскери жок, анча-мынча элдин колунан келе турган иш

эмес. Кытайды, калмакты, ооганды жеңген эл өтө күчтүү мамлекет болуш керек. Тарыхта IX жана X кылымдарда кыргыздын улуу державасы болгондугу, ушул учурда кыргыздын аскеринин саны бир эстеликте 400 миң, дагы бир эстеликте 80 миң болгондугу айтылган. Бул сандагы аскердүү кыргыздар Манастын казаттарын жасоого жана поэмада айтылган киши ишенгис жеңиштерге ээ болушуна толук жарактуу болгон. Анткени — бүтүн дүйнөнү караткан «Чынгызхандын да 125 миң эле аскери болгон» деген пикирди жолдош Ауэзов айтат. Манас Кашкарды жеңгенде Кошойдун колу менен бирге аскеринин саны 300 миң экен. Жогорку айтылгандардан поэманын ичиндеги окуялар менен тарыхтагы кыргыз жөнүндөгү маалыматтардын өтө жакындыгы көрүнүп турат. Демек, бул жакындыктан биз Манас тарыхый окуянын негизинде куралган деп толук айта алабыз» (Автордун аталган макаласы).

Мына ушинтип, Т.Байжиев «Манас» эпосунун келип чыгыш доорун IX кылымдагы кыргыздын улуу державасына байланыштырып карап, бул оюн олуттуу фактылар жана ой жүгүртүүлөр менен бекемдөөгө аракет кылган. Т.Байжиевдин «колунда өкмөтү, күчтүү аскери жок анча-мынча эл» калкы кара курттай жайнаган күчтүү Кытай мамлекетине батынып чабуул жасай алмак эмес жана мындай «Чоң казатка» 80 миңден 400 миңге чейин аскери бар мамлекет гана жөндөмдүү болушу мүмкүн деген ою бир кыйла орчундуу. Мындай күчтүү мамлекетке жана зор армияга 840-жылы уйгур каганатын жеңип, Азияда зор держава курган кыргыздар эгедер болгон. Ошон үчүн эпостогу окуялар менен ушул тарыхый окуялардын өтө жакындыгынан улам Т.Байжиевдин «Манас» IX-X кылымдарда жаралышы этимал деген болжолу өзүнүн олуттуулугу менен ойлонууну талап кылат.

Албетте, мындай ойлорду көрүнүктүү тарыхчы Александр Натанович Бернштамдын да айткандыгы белгилүү. Мисалы А.Н.Бернштам минтип жазган: «Колдогу маалыматтарга таянып мындай жыйынтык чыгарууга болот. Биринчи, «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чоку эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, байыркы этабы 820-847-жылдарды камтыган кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет. Экинчи, эпикалык «Манастын» негизинде 820-847-жылдары боштондукка умтулуу күрөшүнө кыргыз элинин жетекчисинин конкреттүү тарыхый образы турат» (Бул жөнүндө караңыз: А.Бернштам, Манас эпосунун чыккан доору. Китепте: «Манас» изилдөөлөр жана материалдар. – Фрунзе, КИР-ФАН, 1946-жыл, 152-бет).

Бул цитатадан улам Т.Байжиев өзүнүн жогорудагыдай божомолуна тарыхчы А.Н.Бернштамдын жазганынан улам келген деп ойлошубуз мүмкүн. Бирок чын-чынында А.Н.Бернштам өзүнүн «Манастын» тарыхый негизи жөнүндөгү жогорудагы оюн 1946-жылы жазып чыккан.

Демек, мындан улам кандай пикирди айткыбыз келет? Т.Байжиев «Манас» эпосунун чыгыш доору жөнүндөгү болжолун А.Н.Бернштамдан 6 жыл мурун жазган жана мындай ойдун биринчилиги кыргыз манастануучусуна таандык деп эсептейбиз. Т.Байжиев «Манастын» тарыхый доору жөнүндөгү гипотезага, биздин оюбузча академик В.Бартольддун «Кыргыздар» аттуу белгилүү эмгегиндеги «Кыргыздардын улуу мамлекети» жөнүндөгү корутундусунан улам өз бетинче келген болуу керек. Бирок В.Бартольд аталган эмгегинде «Манас» жөнүндө жазган эмес.

Т.Байжиев «Манас» эпосунун тарыхыйлуулугун жана чыккан доорун эл ичиндеги санжыра-санат кеп аркылуу жана манасчы Сагынбайдан өзүнүн ыры менен да ырастоого аракеттенген. Изилдөөчү сөз болуп жаткан макаласында минтип жазат: «Поэма-нын кайсы жылдан курулуп, качантан бери айтылып келе жаткандыгы ушу күнгө чейин анык маалым эмес, бирок эки жүз жылдан бери манасчылардын бардыгы Манас араптын Мухамметинен үч жүз жылдан кийин чыккан деп айтып келген. Демек, Мухаммед 632-жылы жыгылса, Манас 900-жылдарда чыккан дешке болот. Улуу жомокчу Сагынбай Орозбаковдун кол жазмасында:

«Айта берсе бул сөздү, Дайым болор ар ата, Бир миң кырк жыл болуптур андан бери карата. Калет көрсө, сөкпөсүн, жетик билген караса. Казак, Кыргыз уругу — Кабылан Манас улугу. Бадам улук Ногой кан, Баштагынын жомогу. Манас деген бу бир жан Кара кыргыз нуркунан — Калк баштаган улук кан»... — деген (автордун «Манас» макаласы).

Мындан сырткары Т.Байжиев эпостун түпкүлүгүндө турмуш чындыгына негизделгендигин Зарафшан өрөөнүндөгү «Манас» арыгы, Син-Цзян аймагындагы «Манас», «Вай», «Үрүмчү» шаарлары Манас күмбөзү, Каркырадагы 300чө кемге (Көкөтөйдүн ашындагы), Таластагы эчкиликтин кара зоосу, Ат-Башыдагы Кошойдун коргону, Кочкордогу кырк чоронун күмбөзү, Кеминдеги Үрбүнүн үнкүрү сыяктуу тарыхый эстеликтер, географиялык-топонимикалык аталыштар аркылуу да далилдөөгө умтулган. Мынча көп эстеликтердин Манаска тийиштүүлүгү жалган болушу мүмкүн эместигине Т.Байжиев басым жасаган.

Т.Байжиевдин 1940-жылдагы «Манас» макаласындагы дагы бир орчундуу, объективдүү, калыс жазган оюнан, терең байкоосунан улам Манас изилдөөчү Самар Мусаевдин 20-кылымдын 80-жылдарында айткан бир ою эске келбей койбойт. Самар Мусаев 1984-жылы «Кыргызстан» басмасынан жарыкка чыккан Сагымбай Орозбаковдун вариантынын 1-томуна жазган өзүнүн баш сөзүндө мындайча жазат: «Сагынбай Орозбак уулунун варианты ырынын кооздугу, түзгөн элестеринни тереңдиги жана байлыгы, эл турмушун кенен алып,

таамай сүрөттөп алгандыгы менен өзгөчөлөнгөн, бизге белгилүү варианттардын эң мыктыларынын биринен.

Албетте, бул ой абдан терең жана таамай айтылган ой. Мындай пикирди 50-жылдары М.И.Богданов да жазган. Бирок мындай ойду 1940-жылы биринчилерден болуп Ташым Байжиевдин жарыялангандыгын баса белгилеп коюу тарыхый адилеттүүлүктү калыбына келтиргендик болмок. Т.Байжиев ошол макаласында мына минтип жазып отурат: «Манас» кыргыз поэзиясынын эң жогорку даражага жеткен алтын чокусу. Манастын көркөмдүгү башка элдердин кай бир эпосторунан жогору тургандыгын айтсак акыйкаттуу болобуз. Себеби: «Манас» миң жылдар бою айтылып, мазмуну жагынан, сапаты жагынан улам өзгөрүлүп, жогорку нокотко карай өсүп отурган. Бүтүн кыргызга даңкы угулган Келдибек, Балык, Тыныбек, Сагынбайлар айткан «Манас» ошол ырчылардын атагына ылайык эң жогорку сапатта. Ошондуктан Манас поэмасы кыргыздын Социалисттик адабияты үчүн классикалык көркөм үлгү» (автордун көрсөтүлгөн макаласы).

Ошондой эле Т.Байжиев бул эмгегинде дагы бир жаны ойду ортого салган. Окуйлу: «Экинчиден, мал чарбачылык, көчмөн чарбанын шартында жасалган көркөм эстелик — «Манас», бөтөнчө түрдөгү театралдык чыгарма болуп эсептелет. Жомокчу «Манасты» айтып жатканда, кээде чыгарманын автору, кээде режиссеру, кээде артист, кээде дирижер болуп, театрдык таасирдин баарысын жалгыз өзү аткарат. Манастын бул бөтөнчөлүгү искусствонун өсүш тарыхын үйрөнүүдө баалуу материал» (көрсөтүлгөн макаласы). Т.Байжиевдин бул оюнан улам анын жогорудагы «Манас» поэмасы кыргыздын социалисттик адабияты үчүн классикалык көркөм үлгү» деген пикири эске түшүп жатат. Айталы дегенибиз, «Манас» эпосу кыргыз театры үчүн да тарыхый үлгү, сабак, же мындайча айтканда, улуттук театрдын башаты болуп эсептелет. Кыргыз театрынын тарыхын изилдөөчү Львов өзүнүн «Киргизский театр» аттуу орус тилиндеги эмгегинде Октябрь революциясына чейин кыргыз элинде театр болбогондугун жазган. Львов кыргыз театрынын таасиринде жаралгандыгын белгилеген. Ырас, кыргызда европалык маанидеги профессионал театр болгон эмес. Бирок ошентсе да, кыргыздын өзүнүн өздүк театры болгон. Бул театр — «Манас» экендиги чындык. «Манас» элдик театры совет доорунда жаралган профессионалдык сахнанын көрөңгөсү улуттук тамыр-булагы катары кызмат кылган. «Манас» эпосун бир жагынан театралдык, оозеки элдик драматургиялык чыгарма экендигин кыргыз изилдөөчүлөрү кийинчирээк гана аңдап түшүнө башташты. Буга мисал катары төмөнкү пикирди келтире кеткенибиз ылайык:

«Манас» - «кыргыздардын оозеки «библиясы» (Ч.Айтматов), энциклопедиясы гана эмес, көчмөн калктын көркөм эпопея-трагедиясы да, оозеки драмасы да, театры дагы. Академик Болот Юнусалиевдин «Манас» жүздөгөн бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын ролун аткарган» деген сөзү калетсиз чындык. Ал эми театровед Жаныш Кулмамбетовдун «Манас» - кыргыз элинин эпикалык театры» деген аныктамасы да таасын айтылган акыйкат. Улуу эпостун угуучулары манасчылардын аткаруусундагы «таасирдүү сахнаны жана экранды» гана көрбөстөн, «Манастын» сюжетинин негизинде драматургиялык сценарий түзүшүп, жаратылыштын фонунда театр оюндарын куруп келишкен. Бул жөнүндө тарыхчы Белек Солтоноев төмөндөгүдөй деп жазат: «Жылкычылар ак кар, көк музда кыраңга жолум үйүн тигип алып, бири Манас, бири Алмамбет, бир канчасы кырк чоро, калганы Коңурбай, Жолой, көп кытай болуп, эки айрылып согушканын нечен көрдүм». Демек, «Манас» эпосун тарыхый-этнографиялык, адабий-фольклордук булак катары гана эмес, драмалык-театралдык булак катары да үйрөнүүгө толук негиз бар. Каармандарды кескин контрасттык карама-каршы коюу, оң жана терс кейипкерлерге так, ачык-айкын социалдык жана жеке мүнөздөмө берүү, аксанатай жана карасанатай күчтөрдүн конфликтисинин курчутугу жагынан «Манас» драмага жакын. «Алооке хандын кыргыздарды чабышы», «Кошой менен Жолойдун күрөшү», «Манас менен Коңурбайдын сайышы», «Алмамбеттин окуясы», «Алмамбет менен Чубактын чатагы», «Чоң казат», «Манас баатырдын өлүмү» сыяктуу эпостун бөлүмдөрү өзүнүн күчтүү драматизми жана трагизми менен бөтөнчөлөнөт. «Манастын» мына ушундай сахналуулугунан (сценичность), драматургиялуулугунан улам анын сюжетинин негизинде кыргыз сахнасында көптөгөн драмалык спектаклдер жаралып отурат. Мисалы: «Айчүрөк», Ж.Садыков – «Айкөл Манас», «Манастын уулу Семетей» ж.б. (Байгазиев С. XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы. Бишкек. «Элпек», 2002. 52-53 бб.)

Бул келтирилген пикир кеч айтылса да, акыйкат айтылган. Бирок Ташым Байжиев, С.Байгазиевден алда канча мурда эле «Манастын» театралдуулугун, өзүнчө бир синкреттүү көркөм искусство экендигин, искусствонун өсүш тарыхын, таянган баштапкы улуттук көрөнгөсүн үйрөнүүдө баалуу материал болорлугун көрөгөчтүк менен баамдаганы жана эпостун мындай мүнөзүн аныктап айтканы бүтүн авторго карата урматтоону жаратпай койбойт.

Т.Байжиев «Манастын» өз кучагына камтыган материалы боюнча энциклопедиялык мүнөзүн, анын ичинде эпостун кыргыз тилинин соолгусу булагы экендигин белгилеп көрсөткөн. Бул жагынан изилдөөчүнүн ою конкреттүү айтканда, мындайча: «Эпостун текстинде лексикалык запасын, грамматикалык формалардын көптүгү, «Манастын» тилинде биз биле элек сонун элестер, кала берсе, казакча, өзбекче, калмакча, кытайча, фарсча, байыркы формасында айтылган сөздөр бар, кыргыз тилинин өсүш тарыхын үйрөнүүдө түгөнбөс булак» (көрсөтүлгөн макаласы).

Ырасында эле, бүтүндөй «Манасты» кыргыз тилине тургузган көркөм эстелик десек болот. Т.Байжиевдин оюнун чындыгын академик Болот Юнусалиев төмөнкү сөздөрү менен бекемдеп турат: «Нечен кылымдардан бери ашкан чеберчилик менен өрчүтүлүп, элестүү сөздөрдүн түгөнгүс казынасына айланган «Манас» жомогу азыркы адабий тилибизди байытууда да абдан чоң роль ойнойт» (Юнусалиев Б., Кириш сөз. Китепте: «Манас» – Казань, 1958, 36-бет).

Т.Байжиевдин ою ушинтип өзүнөн кийинки изилдөөчүлөр аркылуу улантылган. Т.Байжиев биринчилерден болуп «Манасты» тилдик булак катары аныктагандыгы менен тарыхта кала берет.

Адабияттар

1. Юнусалиев Б. «Манас» – Казань, 1958.
2. Байгазиев С., XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы. – Б.: Элпек, 2002.
3. Манас. – Ф.: Кыргызстан, 1978.
4. Манас. Изилдөөлөр жана материалдар. – Ф.: КИРФАН, 1946.
5. Бектенов З., Байжиев Т., Кыргыз адабияты. – Б.: Мектеп, 1993.